12. कलिकालसर्वज्ञो हेमचन्द्राचार्यः

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા ગામે તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું. આ ચંગદેવે માત્ર આઠ વર્ષની વયે ખંભાત મુકામે દેવચંદ્રસૂરિજી મહારાજ પાસેથી દીક્ષા લીધી. પછી તેઓ સોમચંદ્ર નામે જાણીતા બન્યા. તે પછી માત્ર એકવીસ વર્ષની વયે તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને હેમચંદ્રસૂરિના નામે ઓળખાવા લાગ્યા. પોતાના જમાનામાં ઉપલબ્ધ બધી જ વિદ્યાશાખાઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો, તેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી અને સ્વરચિત કૃતિઓથી જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં પોતાનું પ્રદાન પણ નોંધાવ્યું. આમ, જ્ઞાનની વિશાળ સમૃદ્ધિને કારણે તેમને કલિકાલસર્વજ્ઞનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવાના રાજા ભોજ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી, પુષ્કળ ધન તથા તેમનો સમૃદ્ધ ગ્રંથાગાર પોતાની સાથે લઈને અણહિલપુર પાટણ આવ્યા, ત્યારે તેમને આવકારવા વિદ્વાનોનું એક વૃંદ પણ સામેલ હતું. આ વિદ્વાનોના વૃંદના અગ્રણી હેમચંદ્રસૂરિ હતા.

એમ કહેવાય છે કે कीर्तिः यस्य सः जीवति। અર્થાત્ જેની કીર્તિ છે, તે (મૃત્યુ પામેલ હોવા છતાં) જીવતો હોય છે. આવી કીર્તિ લક્ષ્મીથી નહિ પરંતુ સરસ્વતીથી થતી હોય છે, તે જાણી ચૂકેલા રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે હેમચન્દ્રાચાર્યને વિવિધ સાહિત્ય રચવાની પ્રાર્થના કરી. વિશેષ આગ્રહ કરીને તેમની પાસે સંસ્કૃતવ્યાકરણનો એક અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો. આ ગ્રંથ સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની આ ઘટનાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં એ તથ્યને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ રખાયો છે કે પોતાની કીર્તિ જાળવી રાખવાની ઇચ્છા ધરાવતા પ્રત્યેક માણસે સાહિત્યની ઉપાસના કરવા જેવી છે.

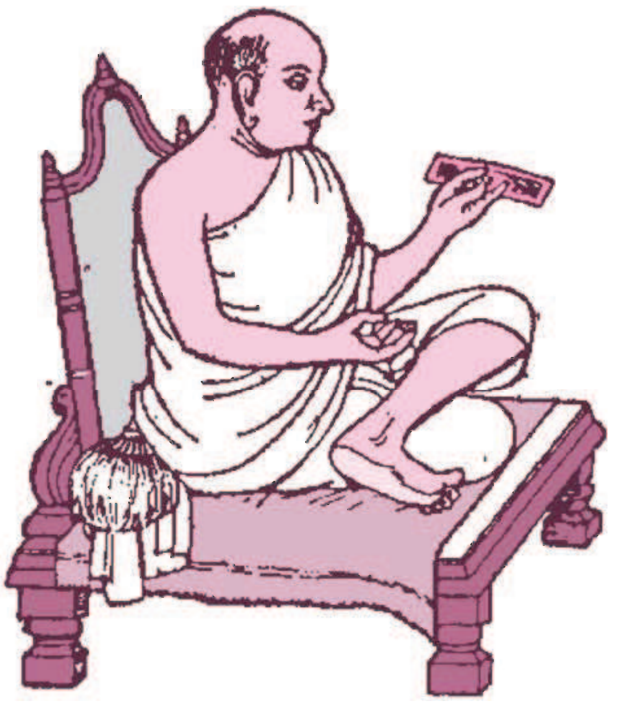

विक्रमस्य द्वादश्यां शताब्द्यां सिद्धराजः जयसिंहः मालवविजयं कृतवान्। विजयानन्तरं जयसिंहः नृपतेः यशोवर्मणः सर्वं धनं गृहीत्वा अणहिलपुरं प्रत्यागतवान्। धनेन सह तत्रत्यः ग्रन्थागारोऽपि तस्य हस्तगतो जातः। अस्मिन् ग्रन्थागारे बहवोऽनुपमाः ग्रन्थाः आसन्। तेषु भोजेन विरचितं सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना प्रसिद्धं भोजव्याकरणमपि एकतमम् आसीत्।

एकदा सिद्धराजः विचारपथम् आरूढः। सः अचिन्तयत्, 'मालवविजयेन अहं धनस्य स्वामित्वं प्राप्तवान्। तस्य ग्रन्थागारः अपि मया प्राप्तः। परन्तु भोजव्याकरणेन भोजस्य यादृशी कीर्तिर्वर्तते तादृशी कीर्तिर्मया न प्राप्ता। अतः एतादृशं किमपि करणीयं येन मदीया कीर्तिरपि तादृशी भवेत् यादृशी भोजस्यास्ति।'

एवं विचार्य सः जैनमुनिमाचार्यं हेमचन्द्रं प्राप्तवान्, निवेदितवान् च, "अयि आचार्यवर्याः! भवन्तो भोजव्याकरणसदृशं व्याकरणं विरचयन्तु, येन भवतां मम च कीर्तिः अमरा भवेत्" इति।

सिद्धराजस्य जयसिंहस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः एकमपूर्वं व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः। सः सिद्धहैमव्याकरणम् इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। अस्मिन् अष्टौ अध्यायाः सन्ति। तेषु प्रारम्भिकेषु षट्सु अध्यायेषु संस्कृतभाषायाः अन्तिमयोः द्वयोः अध्याययोः प्राकृतभाषाणाञ्च व्याकरणमप्यस्ति।

हेमचन्द्राचार्यैः लक्षश्लोकपरिमितं साहित्यं विरचितमस्ति। अस्मिन् साहित्ये 'अभिधानचिन्तामणिः' नामकः कोषग्रन्थः, 'चालुक्यवंशोत्कीर्तनम्' नामकं संस्कृत-प्राकृतभाषानिबद्धं द्व्याश्रयं महाकाव्यम्, 'काव्यानुशासनम्' नामकः अलंकारशास्त्रीयः ग्रन्थः, 'छन्दोऽनुशासन' ञ्वेत्यादीनां बहूनां ग्रन्थानां समावेशो भवति।

गुर्जरप्रदेशे लब्धजनिरयं हेमचन्द्राचार्यः न केवलं गुर्जरप्रान्तेऽपि तु समग्रेऽपि संस्कृतसाहित्याकाशे सूर्यवत् प्रकाशते।

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) विक्रमः સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય (જેઓ આજથી લગભગ 2070 વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે.) **ग्रन्थागारः** પુસ્તકાલય, ગ્રંથભંડાર **सिद्धराजः** સિદ્ધરાજ જયસિંહ, અણહિલવાડનો રાજા **कोषग्रन्थः** શબ્દકોશ

(સ્ત્રીલિંગ) शताब्दी એક સો વર્ષોનો સમૂહ, એક સો વર્ષ **कीर्तिः** યશ, ખ્યાતિ **प्राकृतभाषा** સંસ્કૃત નાટકોમાં અમુક પાત્રો દ્વારા બોલાતી વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ (શૌરસેની, અપભ્રંશ, માગધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરે), જૈન આગમગ્રંથોની ભાષા

(નપુંસકલિંગ) अणहिलपुरम् પાટણ (ઉ. ગુજ.)નું પ્રાચીન નામ

સર્વનામ : अस्मिन् (પુ. નપું.) આમાં **तेषु** (પુ. નપું.) તેમાં (બ.વ.) **भवताम्** (પું. બ. વ.) આપની, તમારી

વિશેષણ : द्वादश्याम् (शताब्द्याम्) બારમી (સદી)માં **बहवः अनुपमाः (ग्रन्थाः)** અનેક અનુપમ (ગ્રંથો) **मदीया (कीर्तिः)** મારી (કીર્તિ) **अमरा (कीर्तिः)** અમર (કીર્તિ) **अष्टौ (अध्यायाः)** આઠ (અધ્યાયો) **प्रारम्भिकेषु षट्सु (अध्यायेषु)** આરંભના છ (અધ્યાયો)માં **अन्तिमयोः द्वयोः (अध्याययोः)** છેલ્લા બે (અધ્યાયો)માં **लक्षश्लोकपरिमितम् (साहित्यम्)** એક લાખ શ્લોક પ્રમાણનું (સાહિત્ય) **अभिधानचिन्तामणिः नामकः (कोषग्रन्थः)** અભિધાનચિંતામણિ નામનો (શબ્દકોશ) **काव्यानुशासनम् नामकः अलंकारशास्त्रीयः (ग्रन्थः)** કાવ્યાનુશાસન નામનો અલંકારશાસ્ત્રનો (ગ્રંથ) **बहूनाम् (ग्रन्थानाम्)** અનેક (ગ્રંથો)નું

અવ્યય : एकदा એકવાર **एवम्** આમ **सूर्यवत्** સૂર્યની જેમ यादृशी, જેવી तादृशी તેવી

કૃદંત : (सं.भू.कृ.) आनीय લઈ આવીને **विचार्य** વિચારીને **(कर्तरि भू.कृ.) कृतवान्** કર્યું **प्रत्यागतवान्** પાછો આવ્યો **प्राप्तवान्** પ્રાપ્ત કર્યું **गतवान्** ગયો. **निवेदितवान्** નિવેદન કર્યું. **रचितवन्तः** રચ્યા. (બહુવચન) **(क.भू.कृ.) जातः** થયો. **विरचितम्** રચેલું, રચ્યું **प्राप्तः** મેળવ્યું. **प्राप्ता** મેળવી. **(वि.कृ.)**

સમાસ: मालवविजयम् (मालवानां विजयः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)। ग्रन्थागारः (ग्रन्थानाम् आगारः – षष्ठी तत्पुरुष)। हस्तगतः (हस्तं गतः – द्वितीया तत्पुरुष)। अनुपमाः (न विद्यते उपमा यस्य सः अनुपमः, ते-बहुव्रीहि)। विचारपथम् (विचारस्य पन्थाः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)। व्याकरणग्रन्थम् (व्याकरणस्य ग्रन्थः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)। लब्धजनिः (लब्धा जनिः येन सः – बहुव्रीहि)। संस्कृतसाहित्याकाशे (संस्कृतसाहित्यस्य आकाशः, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (આત્મનેપદ) वृत् (वर्तते) હોવું, થવું **(આત્મનેપદ) प्र + काश् (प्रकाशते)** પ્રકાશવું, ચમકવું

દસમો ગણ (પરસ્મૈપદ) वि + रच् (विरचयति) રચવું, બનાવવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : विजयानन्तरम् વિજય મેળવ્યા પછી **तत्रत्यः** ત્યાંનો **हस्तगतो जातः** હાથમાં આવી ગયો. **सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना प्रसिद्धम्** સરસ્વતીકંઠાભરણ નામથી પ્રસિદ્ધ **भोजव्याकरणमपि** રાજા ભોજે રચેલું વ્યાકરણ પણ **विचारपथम् आरूढः** વિચાર કરવા લાગ્ય / વિચારે ચઢ્યો **धनस्य स्वामित्वम्** ધનના માલિકીપણાને

एवम् એમ **अयि आचार्यवर्याः** માનનીય આચાર્ય મહોદય ! **प्रेरिताः** પ્રેરણા પામેલા **एकम् अपूर्वम्** અગાઉ ક્યારેય ન હોય તેવો એક **सिद्धहैमव्याकरणम् इति नाम्ना** સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ એવા નામે **चालुक्यवंशोत्कीर्तनम् नामकं द्व्याश्रयं महाकाव्यम्** ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન નામનું (એક જ શ્લોકમાં એક બાજુ વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો આપતું અને બીજી બાજુ પોતાના કથાવસ્તુને આગળ વધારતું એવું) બંનેનો આશ્રય લઈને રચાયેલું મહાકાવ્ય **गुर्जरप्रदेशे** ગુજરાત પ્રદેશમાં **लब्धजनिः** લીધેલો છે જન્મ જેણે એવા, જન્મ પામેલા **संस्कृतसाहित्याकाशे** સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપી આકાશમાં **सूर्यवत् प्रकाशते** સૂર્યની માફક પ્રકાશી રહ્યા છે.

2. संधि : ग्रन्थागारोऽपि (ग्रन्थागारः अपि)। हस्तगतो जातः (हस्तगतः जातः)। बहवोऽनुपमाः (बहवः अनुपमाः)। कीर्तिर्वर्तते (कीर्तिः वर्तते)। कीर्तिर्मया (कीर्तिः मया)। कीर्तिरपि (कीर्तिः अपि)। भोजस्यास्ति (भोजस्य अस्ति)। भवन्तो भोजव्याकरणस्य (भवन्तः भोजव्याकरणस्य)। कीर्तिर्भवेत् (कीर्तिः भवेत्)। प्राकृतभाषाणाञ्च (प्राकृतभाषाणां च)। छन्दोऽनुशासनञ्चेत्यादीनाम् (छन्दः -अनुशासनम् च इत्यादीनाम्)। समावेशो भवति (समावेशः भवति)। लब्धजनिरयम् (लब्धजनिः अयम्)। गुर्जरप्रान्तेऽपि (गुर्जरप्रान्ते अपि)। समग्रेऽपि (समग्रे अपि)।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) सिद्धराजः जयसिंहः मालवविजयं कदा कृतवान्। ◯

(क) द्वादश्यां शताब्द्याम् (ख) विंशतितमायां शताब्द्याम्
(ग) एकविंशतितमायां शताब्द्याम् (घ) एकादश्यां शताब्द्याम्

(2) सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना प्रसिद्धं व्याकरणं केन विरचितम् अस्ति ? ◯

(क) जयसिंहेन (ख) हेमचन्द्रेण (ग) भोजेन (घ) यशोवर्मणा

(3) भोजस्य कीर्तिः केन आसीत् ? ◯

(क) भोजव्याकरणेन (ख) दयाभावेन (ग) न्यायेन (घ) भोजसाहित्येन

(4) हेमचन्द्राचार्येण रचितं व्याकरणं केन नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ? ◯

(क) प्राकृतव्याकरणम् (ख) जैनव्याकरणम्
(ग) सिद्धहैमव्याकरणम् (घ) सिद्धव्याकरणम्

(5) सिद्धहैमव्याकरणे कति अध्यायाः सन्ति ? ◯

(क) षड् (ख) दश (ग) अष्टौ (घ) सप्त

(6) हेमचन्द्राचार्येण रचितं साहित्यं .... वर्तते। ◯

(क) दशसहस्रश्लोकपरिमितम् (ख) लक्षश्लोकपरिमितम्
(ग) सहस्रश्लोकपरिमितम् (घ) दशलक्षश्लोकपरिमितम्

(7) हेमचन्द्राचार्येण विरचितस्य कोषग्रन्थस्य नाम किमस्ति ? ◯

(क) भट्टिकाव्यम् (ख) अभिधानचिन्तामणिः
(ग) काव्यालंकारः (घ) अमरकोषः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) जयसिंहः कं नृपतिं पराजितवान् ?

(2) भोजेन विरचितं व्याकरणं केन नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ?

(3) कस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः ?

(4) सिद्धहैमव्याकरणस्य षट्सु अध्यायेषु कस्य व्याकरणं वर्तते ?

(5) हेमचन्द्राचार्येण रचितस्य अलंकारशास्त्रीयस्य ग्रन्थस्य नाम किमस्ति ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(1) ग्रन्थागारोऽपि ....

(2) कीर्तिर्वर्तते ....

(3) व्याकरणमप्यस्ति ....

(4) प्राकृतभाषाणाञ्च ....

(5) लब्धजनिरयम् ....

4. रेखाङ्कितपदानां स्थाने कर्तरि भूतकृदन्तस्य योग्यं रूपं लिखत ।

(1) विजयानन्तरं जयसिंहः अणहिलपुरं प्रत्यागच्छत्।

(2) एकदा सिद्धराजः अचिन्तयत्।

(3) सः हेमचन्द्रस्य समीपम् अगच्छत्।

(4) हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थम् अरचयन्।

(5) सः लक्षश्लोकपरिमितं साहित्यं अरचयत्।

5. सूचनानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

	शब्दः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदाहरणम् - विक्रमस्य	विक्रम	पुंल्लिंग	षष्ठी	एकवचन
(1) शताब्द्याम्	....	....	....	....
(2) नृपतेः	....	....	....	....
(3) धनेन	....	....	....	....
(4) ग्रन्थागारे	....	....	....	....
(5) ग्रन्थानाम्	....	....	....	....
(6) आचार्यवर्याः	....	....	....	....

6. कोष्ठगतपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) અભિધાનચિંતામણિ એક કોષગ્રંથ છે.
(अभिधानचिन्तामणि एक कोषग्रन्थ अस्)

(2) હેમચંદ્રાચાર્યે એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે.
(हेमचन्द्राचार्य एक महाकाव्य रच्)

(3) જયસિંહ અણહિલપુર પાછા આવ્યા.
(जयसिंह अणहिलपुर प्रति + आ + गम् (कर्तरि भू.कृ. (क्तवतु))

(4) સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાયો છે.
(सिद्धहैमशब्दानुशासन अष्टन् अध्याय अस्)

(5) જયસિંહે એકવાર વિચાર કર્યો.
(जयसिंह एकदा विचार कृ (क.भू.कृ. (क्त))

7. मातृभाषायां उत्तरत ।

(1) સિદ્ધરાજ જયસિંહે ક્યારે માલવવિજય કર્યો હતો ?
(2) માલવવિજયથી જયસિંહને શું-શું પ્રાપ્ત થયું હતું ?
(3) ભોજની ખ્યાતિ શાના કારણે હતી ?
(4) હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા સાહિત્યનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

8. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत ।

क	ख
(1) काव्यानुशासनम्	(1) अन्तिमयोः अध्याययोः
(2) प्राकृतभाषायाः व्याकरणम्	(2) कोषग्रन्थः
(3) अभिधानचिन्तामणिः	(3) जयसिंहः
(4) मालवविजयः	(4) अलंकारशास्त्रीयः ग्रन्थः
(5) सरस्वतीकण्ठाभरणम्	(5) भोजराजः
	(6) शिक्षाशास्त्रम्

प्रवृत्ति

- આચાર્ય હેમચંદ્રનું જીવનચરિત મેળવો અને વાંચો.
- હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની સૂચિ બનાવો.

•